



СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ

КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Лора Стоянова Динкова

Граници на човешкото в българската поезия от 20-те до 60-те години на ХХ век

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд за присъждане
на образователната и научна степен „доктор”
по професионално направление 2.1. Филология (Българска литература –
Българска литература от Освобождението до наши дни)

Научен ръководител:
Доц. д-р Бойко Пенчев

СОФИЯ
2019

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедрата по българска литература към Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски” от 22.10.2019 г.

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, заключение и библиография. Общият му обем е 255 страници, от които 12 библиография.

Научно жури:

доц. д-р Бойко Пенчев Пенчев, СУ – рецензент

доц. д-р Елка Ивелинова Димитрова – Уилис, ИЛ-БАН – рецензент

Становища:

проф. дфн Валери Стоилов Стефанов, СУ

проф. дфн Иван Герасимов Станков, ВТУ

доц. дфн Пламен Иванов Дойнов, НБУ

Публичната защита ще се проведе на 05.03.2020 г. от 13:00 часа в Заседателна зала 1 на СУ „Св. Климент Охридски“, Ректорат.

Съдържание на дисертационния труд

Увод/ 5

Първа глава

Как се *теоретизира* човешкото?/ 24

Лудостта / 27

Другостта / 29

Смъртта / 32

Битието / 36

Съзнанието и смъртта / 39

Антропология на смъртта / 42

Втора глава

Аспектите на лудостта (В лирическите произведения на Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев)/ 46

Асен Разцветников. Начини за отсрочка на страданието / 55

Природата и смъртта / 63

Лудост и инициация в лириката на Никола Фурнаджиев / 72

Смъртта и празникът / 85

Мъртвешките танци / 91

Трета глава

Двойници и скитници – Азът и Другият в поезията на Асен Разцветников и Александър Вутимски / 96

Промени на идентичността в поемата „Двойник“ от Асен Разцветников / 96

Азът и Другите в лириката на Александър Вутимски / 113

Азът и Другите. Различия и приспособимости / 120

„Балади за нищите“ и „De profundis“. Прилики в поетиките на Асен Разцветников и Александър Вутимски / 124

Кръчмата / 130

Азът и Другият/ Ближният / 133

Азът и смъртта. Азът сам-със-себе-си / 137

Четвърта глава

Облици на смъртта в поезията на Атанас Далчев / 145

Отношението към смъртта в Далчевата поезия. Промени и употреби / 150

Времето и старостта / 155

Времето / 155

Старостта / 160

(Не)познатите вещи / 162

Местата / 165

Тишината / 170

Доколко е жив субектът в „Повест“? / 172

Битието като път към смъртта / 176

Природата / 179

Заключение / 185

Пета глава

Предела на съзнанието в лириката на Александър Геров/ 187

Самотата и страхът / 203

Времето / 209

Смъртта / 213

Монтирането на Космос / 219

„Ще се мъча да живея“. Фрагменти от Геровия дневник / 229

Заключение / 238

Използвана литература / 244

Увод

Дисертационният проект „Граници на човешкото в българската поезия от 20-те до 60-те години на XX век“ е опит да се види, интерпретира и преактуализира творчеството на петима поети и техните лирически произведения, писани в периода между двете световни войни и по-конкретно в годините, заключени във времето между 20-те и 40-те на XX век. Това са Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Атанас Далчев, Александър Вутимски и Александър Геров. Целта на изследването е да открие поле за ново тематизиране и концептуализиране на познати автори и творби от литературното минало, като открие онези места в поезията на разглежданите автори, които се припознават и (пре)моделират в границите на човешкото, показвайки една възможност текстовете да бъдат разглеждани в перспективата на философските идеи за живота, смъртта, живото, неживото и пр.

Изборът на поетичните текстове в дисертационната работа обема, от една страна, заложената в заглавието философска тема за човешкото. От друга страна, той е продиктуван от пластичността на рецепцията им през различни епохи, позволяваща нетрадиционни прочити и широта на интерпретаторските подходи. Една от целите на този труд е обглеждането на дадени лирически текстове с оглед поставянето им в един естетически и философски контекст, зависещ и зависим от поставената задача – да се открият онези дискурсивни стратегии на модерния човек за справяне с границите, посредством новото им претворяване в много от лирическите произведения, писани между двете световни войни. Под справяне с границите текстът има предвид открояването на онези микросюжети като лудост, смърт, неразум, природа, чрез които се опитва да разбере и осмисли пребиваването и оцеляването на човека в света.

Не на последно място изследването иска да провери доколко е изразена потребността да се пише за смъртта в българската лирика между двете световни войни и как тази потребност моделира облика на българската литература не само в конкретния период, но и въобще. Върху каква нова линия за нашата поетична традиция поети като Атанас Далчев, а след него и Александър Геров градят своите художествени внушения, и как унаследени поетични практики се трансформират в различна и модерна поезия, която си служи с образа на смъртта като ключов за човешкото битие. Настоящото дисертационно изследване си поставя задачата да обогати интерпретаторските представи за смъртта, като разшири възможните и невъзможните гранични пространства, които съпътстват много от поетичните произведения от

междувоеенния период в българската литература. Смъртта интересува текста освен като последна граница на човешкото, но и като призма, от чиято инстанция проблеми като лудост, разум, неразум, нечовешко, природа, съзнание, време и пр. категории могат да бъдат анализирани, моделирани и интерпретирани.

Първа глава

КАК СЕ ТЕОРЕТИЗИРА ЧОВЕШКОТО?

Теоретичната глава представя някои от възможните начини за „разкодиране“ на понятията граница и човешко, интерпретирани в дисертационния текст през отделни тематични ядра – на лудостта, на двойничеството, на битието, на смъртта и на съзнанието. Предложени са няколко теоретични приближения: осмислянето на границите и идентичността на една култура са разгледани през някои от тезите на Мишел Фуко, изложени в книгите „История на лудостта в класическата епоха“ и „Душевна болест и психология“. Човешкото съществуване е видяно чрез примери от „Битие и време“ на Мартин Хайдегер. Актът на умиране е видян като: „очакване на пределите на истината“, за което пише Жак Дерида. Безкрайността и възможностите пред човешкото съзнание са въведени с примери от изследванията на Еманюел Левинас „Тоталност и безкрайност“ и „Другост и трансцендентност“. В посоката на търсенията, които философът предлага, се казва, че времето е фактът, според който всяко съществуване на смъртните не е битие, насочено към смъртта, а едно „не още“, начин да бъдеш срещу смъртта, да отстъпваш пред нея в самото лоно на нейното непреклонно приближаване (Левинас 2000: 185).

Лудостта

В своето изследване „Думите и нещата“ Фуко определя човека като парадоксална фигура, стояща на прага на съпринадлежността между битието и мисълта. Именно мисълта е въведена като основна рефлексивна панорама, спрямо

която немислимото е артикулирано посредством принадлежността му към човека и човешкото. Немислимото е основен контрапункт, от чиято ос текстът изяснява настъпилите промени в изговарянето на художественото слово през 20-те години на ХХ-ти век. Отношението на човека към немислимото, е видно от него като процес за западната философия, която го сродява с Другото, възприемано от философа като нова идентичност и като форма на двойственост. В „Език, Лудост и Желание“ Фуко прави хипотезата, че един ден вероятно ние няма да знаем какво е била лудостта – нейната форма ще се е затворила в себе си, а следите ѝ ще бъдат неразбираеми. Философът размишлява за хората на бъдещето, които няма да приличат на нас, но ще трябва да се справят със загадката на Лудостта, която е по-опасна и от смъртта. Защото смъртта е с ясна истина за човека – „тя казва какво ще се случи с хората“ (Фуко 2015: 543). Дисертационният текст изхожда от идеите на Мишел Фуко, когато разсъждава върху проблема за лудостта, който лирическите произведения на Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев поставят. Онова, което е важно за настоящия дисертационен труд, е дефинирането на проблема за лудостта в текстовете на двамата автори, извеждайки тезата, че символните граници на човешкото подлежат на непрекъсната промяна и пренаписване, дори и във времена на кризис, каквито са годините, непосредствено заключени между двете световни войни.

Другостта

Междувоеенните години на ХХ век установяват едно напрегнато литературно пространство, което предпоставя объркаността и несигурността на субекта в света. Другият и Другото, със сложните им взаимозависимости и отдалечавания в текстовете на Асен Разцветников и Александър Вутимски, са обект на две от дисертационните глави. Любопитно е да се отбележи, че много от лирическите произведения свидетелстват за една обърканост по отношение на мястото на другостта в човека. Лирическият говорител в поезията на Асен Разцветников от първата му стихосбирка „Жертвени клади“ нерядко пъти се актуализира чрез образа на Другия – свидетеля, съучастника, брата, а понякога дори и врага. Именно Другият, представен като обект, през който се оглежда Азът, е една от възможностите за преоткриване на субекта и по

този начин за стабилизирането и справянето му с двойствеността. В неговото разкриване се допълва не само личният опит, но и се придобиват нови умения, с които Азът би си послужил в определени житейски провокации, които тази поезия поставя пред битието на лирическият субект.

В есето си „Ужасяващото“ Зигмунд Фройд обръща внимание върху различните проблеми около двойниците според типовете двойници, предизвикващи ужас, като ги разделя в три групи – удвояване на Аза, разделение на Аза и заменяне на Аза. Най-точен за интерпретаторската рефлексия върху поемата „Двойник“ е случаят, когато: „човек се обърква в собствения си Аз или премества чуждия Аз на мястото на собствения“ (Фройд 1991: 512), т.е. когато Азът е окупиран и превзет от Другия. Той изразява мнението си за причините, поради които настъпва раздвоението на личността. Фройдовата посока на разсъждение би могла да се вземе за едно от възможните обяснения на Разцветниковата мания за преследване, пренесена след това и в художествения пример на лирическият герой от поемата „Двойник“. Фройд я нарича „мания за наблюдение“, което не измества разглежданият проблем в поемата „Двойник“ – в нея са ясно изразени отделните прояви на Двойника. Той е и натраплив преследвач, и постоянно стоящ срещу Аза (наблюдаващ го и говорещ му) Друг.

Смъртта

Смъртта интересува дисертационното изследване освен като последна граница на човешкото, но и като призма, от чиято инстанция проблеми като лудост, разум, неразум, нечовешко, природа, съзнание, време и пр. категории могат да бъдат анализирани, моделирани и интерпретирани. Философското изследване за човека и това за живота също се съизмерват през проблема за смъртта. Тя е интерпретирана във философската традиция или като преминаване към нищото, или като преминаване към друго съществуване, продължаващо битието в нещо непознато. Смъртта автоматично извиква в съзнанието думата граница. В някаква степен нейното постоянно присъствие определя значението и смисъла на живота, и това ѝ качество, е добре усетено и претворено в редица поетични произведения, сътворени в годините между двете

световни войни. В настоящето изследване тя се мисли като граница, чрез която литературното самосъзнание разпознава възможността на човека да придава значение на битието (си) през различни модели, но също така и като провокация за преосмисляне, преодоляване и дори напускане на настоящето. Смъртта подхранва опитите на човека в света на реалното, но и в пространството на непознатото.

Битието

Хайдегер припомня, че екзистенциалният анализ на битийния край може и трябва да предшества, от една страна, всяка метафизика на смъртта, а от друга страна, всяка биология, психология, теодицея или теология на смъртта. Така автентичното битие се оказва насочено към смъртта, която обаче позволява постигането на абсолютната свобода: „Като основен индивидуиращ фактор на Аз-а, смъртта отново, по парадоксален начин, се превръща и в основна форма на битие, не на не-битие. Приели своята крайност, хората постигат абсолютната си свобода, свободата към-смъртта“ (цит. по Панчева 2005: 347). В подготвителните обсъждания на своя екзистенциален анализ Хайдегер наистина различава смъртта на Dasein от неговия край (Ende) и преди всичко от неговото достигане до зрелост (Reife). Не е нужно Dasein да е достигнало зрелост, когато връхлита смъртта. Според него умирането не е случка, а феномен на живота, който трябва да бъде разбран екзистенциално и то в изключителен смисъл, непрекъснато подлежащ на очертаване. Хайдегер неколккратно задава въпроса как из онтологичната същност на живота се определя тази (онтологична същност) на смъртта.

Съзнанието и смъртта

Като контрапункт на екзистенциализма на Хайдегер се явява боравенето с категориите битие, време, смърт и безкрайност при Еманюел Левинас. В търсенията, които предлага изследването „Тоталност и безкрайност“ се казва, че времето е фактът, според който всяко съществуване на смъртните не е битие, насочено към смъртта, а едно “не още“, начин да бъдеш срещу смъртта, да отстъпваш пред нея в самото лоно на нейното непреклонно приближаване (Левинас 2000: 185). Той смята, че връзката с

безкрайността не може да бъде изказана с термините на опита, защото, според него, трябва да се прави разграничение между мисленето и мнението: „Идеята за безкрайността е духът, преди да се е отдал на разграничаването на това, което открива сам и това, което получава от мнението“ (Левинас 2000: 5). Безкрайността се раглежда като понятие, неотделимо от идеята за нея самата, което в последствие се превръща в начин на съществуване и именно така, тя се опазва във времето; остава безкрайна. Авторът вмъква безкрайността като допълваща идентичността – Азът съдържа в себе си нещо (нея), което не може да получи без субкетивното посрещане на Другия. За него безкрайността е преминаване през границата, което той нарича трансцендиране – пристигането „към Другия, към абсолютно Другия“. Тези предложения са най-добре пасващи на Геровия поетичен натюрел, както ще се потвърди многократно в хода на разгръщането на последната, пета глава, посветена на поета.

Антропология на смъртта

В своите „Апории. Умиране -„очакване на пределите на истината“ Жак Дерида отправя множество въпроси върху смисъла и полагането му в определен контекст. Според него той не може да бъде категоризиран напълно и изчерпателно, и именно поради това нито може да създаде, нито да гарантира никакви неопреодолими граници и прагове, които никой не би съумял да премине. В тази посока е разгледана и смъртта. В своите апории, посветени на проблема за човешкия край, Жак Дерида извежда тезата за невъзможността да има пределна апория. Философът полага разсъжденията си върху проекта за културна антропология на смъртта, която би могла да ѝ предпостави някакъв смисъл, някакво (пред)разбиране на това какво е тя и какво значи думата „смърт“. Разсъжденията му са в непрекъсната връзка с множеството въпроси, които обвързват живота на човека със смъртта като част от него. Дерида се пита доколко е възможно да се разработи история на края като граница, отвъд която започва „преходът на смъртта-отвъд“. Според него мотивът за нея никога не е твърде далеч от мотива за не-биващото или за нищото. Авторът мисли пристигането на смъртта през изработването на нейната история като история на границата и на нейното преминаване, обвързано с поредните колебания относно възможността за това преминаване на предела на един живот, което посвоему е апоретично. Малко след това той разсъждава върху трудното, неосъществимото и невъзможното пресичане отвъд тази граница, което той определя

като онова, което може да бъде и нещо друго – (не)преминаването, някакво идващо или бъдещо събитие, което вече няма формата на движение, обвързано с пребродването, прекосяването и отиването отгатык. Дерида поставя субекта в позицията на постоянно задаващият екзистенциални въпроси, индивид, на когото са отказани лесните отговори.

Втора глава

АСПЕКТИТЕ НА ЛУДОСТТА

(В лирическите произведения на Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев)

Втората глава на изследването поставя въпроса за границите на болестното и нормалното, като извежда на преден план дискурса за лудостта. Текстът предлага модели за интерпретиране на човешкото през отместването на границите в поезията на Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев. Анормалното проблематизира границата между човешко и нечовешко. Неестественото става присъщо и за художествените дискурси в литературата на модерността, като в българската литература (след 1923 г. и най-вече след 1944 г.), пряко засегната от идеологико-политически практики, се пренаписват и изговарят нови варианти на прочити на голям брой текстове.

Асен Разцветников. Начини за отсрочка на страданието

Настоящата глава разглежда лириката на Асен Разцветников през преминаващия във всички стихотворения от първата му поетична книга „Жертвени клади“ (1924 г.) мотив за самотата, съпътстващ лирическият субект в художествения свят, изграждан в

тази поезия. Усещането за изгубеност и самота в света са смислово обвързани и с настъпилата лудост. Лудостта е индиректно въплътена в усещането за тотално безсмислие на предварително опустошения свят, чиято алогичност и несправедливо устройство се пренасят и във възприятията на Аза. Художествена реалност и психически живот се обединяват под общия знак на настъпилата обезумялост на света, на всеобщата разруха, дезориентация и хаос. Лириката на Асен Разцветников открива признаци на промененото и изменено човешко, успоредявайки го заедно с природния свят, със смъртта и с плаващите граници между отсамното и отвъдното, които лирическият Аз съотнася чрез поместването на художествените сюжети в граничната ситуация на една смърт, която остава незавършена и несъстояла се напълно в тази лирика.

Природата и смъртта

При Асен Разцветников образът на лудостта прилепва не само в описваните поетови видения за човешкото, но и в природния свят, чрез чиято аномалия се достига до тотален захват на налудното в тази лирика. „Полудяването“ на природата не може да се обясни само с емоционалната реакция към септемврийските събития. Пример за това е сгъстената в още по-голяма степен употреба на природното и природата във втората поетична книга на Разцветников – „Планински вечери“ от 1934 г. През погледа на лирическият Аз природният свят е заразен и налуден в граничното пространство на смъртта, която разрушава земното битие и приравнява човешкото с природната материя. Текстовете на поета свидетелстват за една излязла от равновесието си природа, на места успоредена с фазите на полудяване на лирическият субект. Природното в света на Разцветников обикновено носи деструкция, която парадоксално се оказва освобождаване на субекта от натрупаната памет откъм неприемливото, негативното и разрушителното.

Смъртта в лириката на Асен Разцветников не идва като заплаха от отвъдното, от безкрайните пространства, които плашат; тя не е непознатото, което кара хората да се страхуват, нито пък абсолютен, отдаващ последната присъда. Смъртта е позната, близка, сестра, изстрадана, преживяна – на нея могат да се доверят и изповядат авторите от 20-те години на XX век. Чрез нейната ненавременност се осъществява приемствеността между братята – този категоричен апел в полетата на неумирането,

който отрудените и несправедливо обречени хора от разглеждания период изговарят като знак за своята вечност.

Лудост и инициация в поезията на Никола Фурнаджиев

Настоящата глава си служи с някои от творбите на Никола Фурнаджиев, за да докаже как те прескачат границите на своето време, на вписаността си единствено в традицията на българската поезия от 20-те години на XX век. Анализът разглежда аспектите на лудостта и през Дионисовото като пример за умиращата и възраждащата се природа, през чиято оптика иска да открие кой и какъв е светът, описван от тази лирика и по този начин да я впише в рецепцията на поставения в заглавието на настоящата глава проблем за аспектите на лудостта.

Интересно е постепенното чезнене на субекта в разглежданата лирика. Драмата на въстанието, разкрита индиректно в художествената образност на поета, е драма на битието, което, според тази поезия, може да се поднови. Вероятно не е случайно, че лирическият герой е лишен от места за завръщане. Той посочва местата на миналото и щетите, които то е нанесло върху света, но няма свой дом, където да се завърне. Лирическият Аз е бездомен, сам и едноличен свидетел на случилото се в описвания свят непоправимо зло.

Смъртта и празникът

В „Душевна болест и психология“ Мишел Фуко обяснява, че нашествитето на безумното помества отвъдния свят на същото ниво като отстамния: „Човек вече не знае дали нашият свят се удвоява в някакъв фантастичен мираж, дали напротив, отвъдният свят обсебва нашия или пък, най-накрая, тайната на нашия свят е в това, че той вече е, и то без да знаем това, отвъдният“ (Фуко 2006: 15). При Никола Фурнаджиев откриваме сходни, но и различни художествени примери за това какво се случва със света, когато нашествието на безумното стане факт в живота на хората. Както отбелязахме, в поместените стихотворения в книгата „Пролетен вятър“, е създаден модел за апокалипсис и до някаква степен, той се припокрива с предложения от философа модел

за настоящия свят като идентичен на отвъдния. Ако си послужим с тезата на Фуко, липсата на други хора и присъдата на субекта в неговата единственост в описваната художествена реалност, създават усещането за отвъден свят в сегашното, за смесване на представите кое е тукашното и кое отвъдното, за тотална обърканост на човека в световата му разположеност и принадлежност.

Мъртвешките танци

Любопитно е да се открият връзки между мъртвите, т.е. пораженията на смъртта, и останалите живи в тази лирика. Интересен е танцът на смъртта, определящ цялата смислова рамка на стихотворението „Пролетен вятър“. Сходни прилики можем да видим в алегоричното мислене на западното Средновековие, където танцът на смъртта е видян като нестихваща връзка между мъртвите и живите. Това е своеобразно припомняне/ потвърждение, че феноменологията на присъствието на смъртта в българската лирика между двете световни войни, е от значение за цялостния тематичен корпус на настоящето изследване. За пръв път във Фурнаджиевата поезия гробищата се включват в танца, призовани са за обредни участници. Те са усилващи центрове на тревожност, форма на обезобразяване на света на живите чрез пълнотата им с покойници. Тук те са част от мощта на стихията вятър, която е способна да разтвори колективното човешко битие, да достигне до дълбините му и да го пре моделира наново. В стихотворението „Пролетен вятър“ танцът е въведен чрез стихията като мощ, способна да конструира, разрушава и възобновява света. Има една особена радост, която изпълва лирическият Аз от настъпилия тотален хаос в сюжетовото изграждане на текста: „...ний със всяко дръвче се прегръщаме/ и лудуваме с лудия вятър“. Той се включва активно в изобретяването на некоординираното, позволяващо неприемливи връзки между субекта и вятъра – те заедно, чрез своето едновременно лудуване и „смели приумици“, предизвикват последвалите в текста метафорични игри и размествания на уж познати сравнения, които в тази лирика обединяват (и събират) необединими категории като живота и смъртта. Мирча Елиаде отбелязва, че последните дни на изтеклата година са тъждествени с Хаоса отпреди сътворението, както и с нахлуването на мъртвите в света на живите (Елиаде 1994: 97).

Трета глава

ДВОЙНИЦИ И СКИТНИЦИ – АЗЪТ И ДРУГИЯТ В ПОЕЗИЯТА НА АСЕН РАЗЦВЕТНИКОВ И АЛЕКСАНДЪР ВУТИМСКИ

Промени на идентичността в поемата „Двойник“ от Асен Разцветников

Фигурата на Аза от поемата „Двойник“ на Асен Разцветников е разчетена през липсата на алтернативна самоличност като възможност за човека да се моделира, удържа и самоназовава в света. Азът е видян като убеглив и проблематичен в принципната невъзможност да изговаря себе си; в непроменливостта и фиксираната константност на своята идентичност, неуспяваща да създаде у лирическия говорител алтернативен конструкт, който да улесни усещането му за самотъждественост. В поемата „Двойник“ идентичността не може да се пресътвори, опазвайки своята стабилност. В някакъв смисъл тя не успява да развие ясно разгърнатата Аз концепция, която да създаде възможности за ясни идентификации на индивида – субектът в поемата „Двойник“ е в позицията на постоянна несигурност спрямо наличността си в света. Той се съизмерва непрекъснато със своя двойник. От друга страна, независимо от негативните аспекти спрямо константната и неизменна позиция на Другия в дните му, е уместно да мислим наличието на двойника в живота на субекта като единствена алтернатива за неговото самоназоваване и придобиване на индивидуално разбиране за себе си като отделна същност, което наричаме идентичност. Функцията на идентичността, изразена чрез лирическото произведение на Разцветников, действа като пример за различието, изговарящ проблематичната двойственост на лирическия Аз.

В хода на главата са включени няколко от множеството изследвания върху проблема за двойника от Античността до наши дни, за да се види доколко сюжетът на Разцветниковия „Двойник“ се доближава до определен модел на литературоведско интерпретиране на проблема Аз – Другия, и можем ли да мислим прочита на поемата като своеобразен пример за невписване на текста единствено в затворените рамки на традиционното му поставяне в сюжетите на „септемврийската“ лирика. Решенията,

които текстът открива, приобщават културните граници към понятието идентичност (идентичността като основно разбиране на модерността) и проблемите, които изникват от неговата незавършеност в смисъла на неспособност за реагиране на външни и социални катаклизми, каквито са въстанията от септември 1923-та година. Най-пълно за това свидетелства поезията на Асен Разцветников, където разграничителната линия между два привидно несъвместими образа – този на човека и този на „другото на човека“ – двойника, брата, мъртвия, – се оказва плаваща, повече обединяваща, отколкото разделяща образите. Фигурата на Другия, разгледана в множество варианти в поемата „Двойник“, показва възможни и невъзможни примери за жизнеутвърждаване и пребиваване в художествения свят, изграден в лириката на Разцветников.

Азът и Другите в лириката на Александър Вутимски

Целта на тази втора половина от дисертационната глава, смислово полагаща измененията на Аза в отношенията му с Другия в лириката на Александър Вутимски, е да се акцентира върху трайното и общочовешкото, чийто изразител е неговата лирика. Разглеждат се сходствата и различията, от една страна, между лирическият говорител и Другите, а от друга – между Аза и Другия/ближния. Съществува една непрекъсната линия на дистанция в цялата лирика на Вутимски, която продължава както в приближаването между Аза и Другите, така и във въображаемата (на Аза) близост между Аз и Другия.

Азът и Другите. Различия и приспособимости

Поетичните текстове на Александър Вутимски свидетелстват за едно ясно съзнание за различност спрямо Другите и неприложимост в света (им). Още във „Весели небеса“ субектът се обръща към себе си с категоричната яснота за своята отделеност от хората: „Не се сърди, че си различен,/ че не приличаш на околните“ („Весели небеса“). Лирическият говорител разказва за обитателите на града, за техния интериорен и екстериорен живот, за възможните и невъзможните начини за справяне с

описаната действителност. През погледа на лирическият Аз градът е с двоен статут – той е примамлив, приласкава хората, но и отчуждаващ – място, където хората губят ориентирите си, превръщат се в други на самите себе си. Другите в тази поезия са други не само спрямо лирическият говорител, но и спрямо йерархичната си положеност в обществото – онеправданите, хората от крайните квартали, човекът с латерната - „набръчканите,/ уморените,/ с помътнени очи“ са невидими за една недостъпна, финансово по-задоволена, група жители на града, която не се назовава директно в текстовете на Вутимски, но към която поетът отправя някои от въпросите си.

„Балади за нищите“ и „De profundis“. Прилики в поетиките на Асен Разцветников и Александър Вутимски

Цикълът „De profundis“, е особено важен в разглеждането на проблема за отношенията между Аза и Другите в лириката на Александър Вутимски. В него поетът обръща специално внимание на определени типажки, които метафорично обитават дълбините на града – онези места, които потвърждават тяхната умишлена изолираност и неприспособимост сред обитателите на разглежданото урбанистично пространство. Мълчаливецът, самотникът, пияният, извратеният и лудият са все образи, обвързани по някакъв начин с различното и неприемливото, със социално изолирани групи от хора. Стихотворенията, посветени на тях, подготвят читателя за цикъла „De profundis“, като са в пряка зависимост от произведенията, съставляващи го. Образите се допълват, понякога припокриват в засилването на впечатлението за един свят, отделен от истинския, обитаван от същества, изникнали сякаш от бездната, за да ни покажат какъв е животът на неприспособимия, на онзи, чийто белези на различието действат против него и положението му в социума. Нека отбележим, че стихотворенията не са посветени на отделни персонажи, а представляват съвкупен образ на конкретна маргинална група. Тези хора са видяни през очите на поета, представящ в художествения текст изповедта им пред света. Те са самотни, изоставени и сякаш отвъдни спрямо света. Обитават свое, изпълнено със съновидения и липси, пространство.

Най-добре можем да добием представа за този друг свят, откъдето се чуват гласовете на забравените хора, ако съпоставим лирическите примери на Александър Вутимски с тези на Асен Разцветников в неговите „Балади за нищите“. Разбира се, нека

не имаме предвид, че текстовете на Разцветников представят един доста потравматичен и апокалиптичен свят от тези на Вутимски. Обща е идеята за онова пропадане в бездните, за което говори Цветан Тодоров в книгата си „Идеи и мотиви на отчуждението в западната литература“, където коментира естетиката на подземното като присъстваща и в поетиката на романтизма, като при нея тя е „унаследена от „готиците“ и от „гробнищната“ литература“ (Тодоров 1973: 213).

Можем да обобщим, че и в „Балади за нищите“ и в цикъла „De profundis“ двамата автори разкриват общи мотиви на изоставените и никому ненужни хора, които сякаш са забравени завинаги от другите, оставени са постепенно да полудяват, без да имат възможност за излекуване и измъкване от света на сенките, който обитават.

Кръчмата

В книгата си „Пиещият човек в света на кръчмата“ Валери Стефанов определя кръчмата като стратегически важно пространство, изградено на ръба, издигнат между принципа на реалността и принципа на удоволствието. Според него тя помага на хората да понесат тежестта на битието: „Битието не е свързано с оцеляването, то е разположено в междата между търсенето на смисъла и знанието за смъртта“ (Стефанов 2017: 105). В поезията на Александър Вутимски човекът, оставащ за по-дълго в това място, е характерен за града персонаж. Разглеждаме пространството на кръчмата като различен топос в лириката на поета, защото единствено там близостта между хората се оказва възможна и осъществима. Кръчмата е място, в което различията отпадат – Азът и Другите се уеднаквяват, социалните роли изгубват значимостта си. Тя може да бъде възприемана като контрапункт на дома и на улицата. Хората в кръчмата са Другите – онези непознати, с които лирическият субект се идентифицира и чието съзнание изразява. Там той е припознат като равен.

От друга страна, кръчмата се възприема като дом – място, в което се създава поезията и се задействат специфичните механизми на творческия акт. Алкохолът дава възможност за идентификационни алтернативи, в които лирическият субект удобно се настанява и не иска да напуска. Там, в зоните на възможността да бъдеш друг, категории като обреченост и непринадлежност в света, изменят познатите негативни усещания, с които лириката на Александър Вутимски борави.

Пространството на кръчмата в разглежданата лирика, е постоянно актуализиращо се по пътя към хоризонта – онзи така добре познат за поезията на Вутимски необят на спасението, който извежда Аза в безкрая и успокоява тревогите и болките на реалността. Кръчмата е и място на събралите се онеправдани и отрудени хора, и дом на поета, където той се чувства за кратко приютен.

Азът и Другият/Ближният

Любовната лирика на Александър Вутимски се разгръща както в пространството на спомена, на въображаемото лирическо връщане към отминали моменти на хармония и взаимност, така и във въвлечането на Аза и Другия в едно приказно общо бъдеще, в което съвместното щастие е постижимо. Усмивването и милването са често използвани примери за нежност в любовните стихотворения на поета. Те потвърждават чистотата и невинността – едно своеобразно връщане към детското („и ти заспал си на коленете ми“) в описването на това близко приятелство между двама мъже. Бихме могли да определим любовната лирика на Александър Вутимски като поезия, която създава проекции на Другия в съзнанието на очакващия (го) Аз. Сходни са и неговите преживявания, обвързани с отдалечаването и приближаването на Другия, с изграждането на една представа за неговия образ, който независимо от моментните състояния на самота и тревожност, характерни за влюбения Аз, успява да задейства въображението на субекта и по този начин да се актуализира отново и отново в живота му. Лирическият говорител въобразява срещи с любимия на различни места – на моста, в градината, в стаята, в хотела и т. н., но те в последна сметка се оказват напразни. Въпреки това, субектът продължава да сглобява във въображението си евентуалните ситуации, в които двамата отново ще бъдат заедно. В писането си към Другия-любим лирическият говорител е на предела на нежността. Стихотворенията му са една дълбоко изповедна и интимна молба отново да се върнат миговете на щастие и споделеност, осъществявани между двамата влюбени. Споделянето за Другия се осъществява чрез неговото отсъствие. Липсващият любим непрекъснато се актуализира във въображението на лирическия Аз, кара го да живее в едно непрекъснато очакване на обичния човек. Чувството за обсебеност от образа на любимия, за невъзможност за измъкване от тази отдаденост към Другия, се захранва благодарение на непрекъснатата мисъл, че тепърва ще бъдат възможни и споделени бъдещите срещи между тях.

Азът и смъртта. Азът сам със-себе-си

Проблемът за смъртта в поезията на Александър Вутимски е важен за зададената тема, доколкото определя отношенията между лирическият Аз и биографическият Аз. Традицията в писането за смъртта в българската литература обвързва тази тема с негативното, със страданието и страха, макар да открива различни стратегии за приемането и преодоляването ѝ. За Далчев тя е в светостта на вечния камък. За Геров пробив към безкрайния космос. Когато мисли за смъртта, лирическият говорител в лириката на Вутимски осъществява едно откровено споделяне и разголване на Аза, едно себеотгъждествяване на субекта с поета чрез възможността да бъде различен и свободен именно през ясното осъзнаване на предстоящия житейски край. Никъде в лириката му няма да открием отчаяние, тревога или упрек към несправедливостта на съдбата, която отрано предизвестява признаците на смъртта в живота на поета. Лирическият Аз осмисля битието заедно със смъртта, като неколкократно потвърждава принадлежността си към целостта на универсума, която включва и живото, и мъртвото.

Четвърта глава

ОБЛИЦИ НА СМЪРТТА В ПОЕЗИЯТА НА АТАНАС ДАЛЧЕВ

Тази четвърта част от дисертационното изследване насочва интереса си към лириката на Атанас Далчев, която чрез вписването на понятието смърт като централен проблем в ядрото си, прави екзистенциалния опит да мисли човешкия живот и в частност човека като средоточие на идеи и възможности, които обясняват съществуването и същността му – както неговата битийна разположеност в света, така и обречеността му пред смъртта. Изследването разглежда непоследователно лирически текстове от стихосбирките „Прозорец“, „Стихотворения“, „Париж“ и „Ангелът на Шаргър“, като ги групира в отделни проблемни ядра, за които тази поезия свидетелства, и които текстът използва, правейки опит да ги систематизира като облици на смъртта в поезията на Атанас Далчев. Акцентът на тази глава е да маркира и

оразличи местата на човека, човешкото, а често и неговото отсъствие от света през различните вариации на смъртта в избраните лирически произведения. Те (облиците на смъртта) функционират последователно и предварително подготвят човешкото битие като битие, което следва посоката (си) към своя край, т.е. то е както онтологично разкъсано поради смъртта, така и неизменно съотнесено спрямо нея.

Отношението към смъртта в Далчевата поезия. Промени и употреби

Настоящият текст показва как поезията на Атанас Далчев вписва образа на смъртта във всекидневния човешки живот чрез описването на местата, които обитава/е обитавал човекът, опустелите домове и хижи, природния свят, както и отсъствието на субекта. Текстът припознава голяма част от лириката на Далчев като поезия, насочена към проблема за смъртта. Именно нейната постоянна, всекидневна близост, е изведена като централна за настоящия анализ. Смъртта в тази поезия е десакрализирана, вписана е в едно и същото на ежедневието. Тя е изгубила ритуалната си и просветителска функция, и ако се доверим на Ирма Димитрова: „Далчев драстично скъсва с образните клишета на предшестващата го поетическа традиция, като лишава смъртта от ореола ѝ на извънредност, изключителност, „депоетизира я“ (Димитрова 1994: 52). „Тук тя не е нито Нирвана (както е най-често при символистите), нито патетико-героичен акт (както е в лириката на Смирненски).). В Далчевото стихотворение образът на смъртта слива и диаволично-мистичното, и грубо физиологичното“ (пак там).

Акцентът на тази глава е да посочи как чрез функциите на времето, местата, природата, отсъствието на субекта и вещта – уж познати и натрапливо интерпретирани знакови проблеми, които тази лирика поставя, са възможни нови критически допълвания към зададения проблем за необратимото, наречено смърт. Текстът си служи с възползването от Атанас-Далчевото знание за облиците на отвъдното, чрез които поезията му представя своите отговори за човека, мястото му в света и границата на смъртта, която завинаги го откъсва от онова, което го охарактеризира – човешкото.

Времето и старостта

Времето

Още с ранната си поезия, Далчев застава в зрялата позиция на липсващите илюзии за мястото на човека в света и положимостта му спрямо времето и смъртта. В някаква степен мисленето му е сходно с Шопенхауеровото предложение за печалността на живота. Според философа невъзможността на живота и в частност на човека да обитава пределите на вечното, е повод за окончателното му категоризиране като злочест: „Животът в качеството му на живот е трагичен, тъй като съществува и може да съществува само във времето и пространството, а не във вечното и безкрайното“ (цит. по Унамуно 1995: 30). В лириката на Атанас Далчев времето, предметите и старостта са художествени образи, които смислово се припокриват и посочват износването на човека и човешкото, тяхното постепенно вехнене и неизменно умиране. Описването на категорията време в Далчевите художествени текстове почти винаги е лаконично. В краткия човешки живот времето е невидимата проява на тленността, която видимо деформира човека, довеждайки го до крайния предел на съществуването. Времето потвърждава наличието на смърт. То регулира човешката представа за минало и настояще, като не оставя възможност за обемно бъдеще поради непрекъснатото скъсяване на живота. Представата за времето в лириката на Атанас Далчев е насочена към едно условно настояще, в което животът постепенно се разяжда, докато не достигне до окончателния си свършек.

В лириката си Атанас Далчев немалко пъти използва образа на смъртта, за да изясни функцията на времето в художественото му претворяване. Поезията му настоява не само за едно спряло и застинало време, каквото разпознаваме в „Старите моми“ и „Коли“ например, но и за една предварително отменена откъм познатото интерпретиране категория, време. Употребата на „безспирното колело на чекръка“ и на „скриптящите безспир колела“ означава една и съща употреба на времето, използвано като маркер на необратима, повтаряща се и невъзможно да бъде променена, категория.

Старостта

Старостта, като следствие на отминалото лично житейско време, няма как да не занимава поет-екзистенциалист като Атанас Далчев. В лириката му, този последен период от живота на човека, допълва типичната за тази поетика метафизическа неразрешимост на проблема за времето и мястото на човека в света. Старостта е разгледана като всеобхватен процес на заляняване и постепенно чезнене както в човешкия, така и в построения от него, свят. Местата и предметите също са подвластни на времето – това ни казват лирически произведения като „Балконът“, „Вратите“, „Коли“, „Път“, „Стаята“, „Старите моми“ и „Хижи“. Вратите на „старите прогнили къщи“ („Вратите“), колите („старите груби коли сред полята“ („Коли“), момите, крантите („старите, мършави кранти...“) („Път“), хижите („прехлупените вехти хижи из крайнините на града“) („Хижи“), стаята („миризма на вехто и прах по всичките неща“) („Стаята“) са описани като вече остарели, вехти, прогнили и неспособни да произведат зони, в които животът да започне наново. Старостта в лириката на Далчев е следствие на отминаващото време – на едно и същото, което предстои и е неизменно за човека. Пример за това са стихотворенията „Старите моми“ – с неспирното въртене на чекръка, и „Коли“, в което движението на колелата е част от символното назоваване на повторителността. Старостта обаче действа разрушително като следствие върху човека и построеното от него. Поетът смята, че тя е последен етап преди окончателното заличаване на човека в света. Според Атанас Далчев именно наличието на категорията старост отменя идеята за безсмъртие и вяра, че е възможно нещо отвъд смъртта. Авторът обвързва остаряването в познатия и неколкократно отбелязан мотив в лириката му – този за постепенното чезнене на човека в света. В своето споделяне, обвързано с процеса на остаряване, той добавя и чезненето на душата като неизменно съпътстващо старостта.

(Не)познатите вещи

Можем да мислим предметността в лириката на Атанас Далчев и като допълваща функция на Аза. Тя е подредена (от Някого) в света заедно с прякото съзнание на субекта за нея. В някакъв аспект човешкото съществуване в Далчевата лирика се моделира от присъствието на вещите – от тяхната нечовешка материална

скритост и необвързаност с притеснителни категории като време, живот и смърт. Виолета Русева казва, че в предметите в Далчевата поезия има „съсредоточие на смисъл и тайна“ (Русева 1993: 49). Същевременно с това е любопитна и властта, с която вещите разполагат в човешкото битие – да скъсяват и стесняват времето до смъртта. Едновременно констативна, статична и непроменяема във времето, предметността в тази лирика припомня за наличието на знак за Другото, което понякога авторът нарича дяволско, а по-често – смърт. Разглеждайки вещите в Далчевите поетични текстове като знаци на отвъдното, виждаме, че те притежават пространствена пропускливост – дават шанс за общуване и обмен между дистанцирания лирически говорител и описвания вещен свят в лириката му.

Местата

Настоящата глава иска да провери доколко субектът присъства в лирическите произведения на поета и как неговата липса свидетелства за настъпващата човешка смърт. Именно затворените пространства, нечовешкото, вещите, опразнените откъм живот места са зоните, които са маркирани като корективи на битието – чрез употребите им в разглежданите поетически текстове се изгражда едно своеобразно пространство на усъмняването в живота, което се оказва централно за проблемите, които лирическият говорител маркира. Не на последно място хижите, болниците, вратите и къщите в тази поезия напускат познатото им предназначение на човешки местообиталища, което им приписваме, превръщайки се в заместители на човека и на човешкото. Те придобиват нови и странности, чрез които изземват функцията на лирическият говорител да свидетелства за света. Къщата в лириката на Атанас Далчев е лишена от типичните маркери за дом – пространството не носи нито уют, нито приятни спомени.

Тишината

Една друга особеност на Атанас – Далчевата поезия, която би могла да се впише в периферията на лиците на смъртта, е тишината. В лирическите текстове на Атанас Далчев описването на замлъкналото пространство е изобразено като застиване на

времето в очакване на смъртта. Ако включим част от цитираното предложение на Башлар, то тишината в разглежданата поезия подготвя човешкото време и човешкото същество към „не-съществуването“, което наричаме смърт, и за чиято победа над тленния свят свидетелстват избраните за анализ поетични текстове. Можем да приемем тишината в разглежданата поезия като част от художественото изобразяване на безразличното, онемяло и подлежащо на разложение и разруха пространство, което е в постоянен процес на бавно заличаване и чезнене в избраните за настоящата глава Далчеви произведения. Обезлюдените места – къщите, хижите и стаите, – са потънали в някаква изначална тишина, притихване и замлъкване преди да се появи стихията на природата. Трудно бихме разглеждали предметния свят в тази поезия, без да отбележим функциите на тишината. Огледалото, картините, дори и часовникът са потънали в очакваща смъртта онемялост, която допринася в художественото изграждане на разпростиращата се мъртва в лирическите произведения на Атанас Далчев.

Доколко е жив субектът в „Повест“?

Атанас Далчев обвързва сюжета на написания от него текст основно с всеприсъствието на самотата в живота на човека. За поета самотата е пряко ангажирана със смъртта: „Тая самота е толкова голяма, защото иде от смъртта; страхът от смъртта ни кара да се заключим в себе си“ (Далчев 2005: 18). Той споделя, че в своята „Повест“ е искал да покаже как самотният човек унищожава сам себе си: „че неговото битие не е автентично и в сравнение с истинското – онова на социалното общуване – то просто изглежда като „зла измислица“, че човек е човек и живее истински само с другите“ (цит. по Аврамов 2000: 64).

Стопанинът от стихотворението „Повест“ обитава много особено, апоретично пространство. От една страна, то е място на не-живота, в което гласът на един откъснат субект споделя своето уж отминало пребиваване в света. От друга страна, във втората половина на стихотворението Азът се самозаявява и актуализира като тукашен, сегашен, незаминал никъде. Мястото, в което уж е заминал стопанинът – Америка – може да бъде сменяно безброй пъти, то е неносещ смислова натовареност топос. „Повест“ представя един уж вечно обитаващ стаята субект, но въпреки тази констатация, ние не можем да бъдем сигурни кое е мястото, от което се съобщава

лирическият говорител заедно с неговата позиция спрямо реалното и фикционалното, изобразени в творбата. Можем да предположим частичното присъствие на субекта като напомняне за неговата неживост, мъртвина. Той се явява като описател на интериора от спомени в един необитаем в сегашното дом, където се актуализират предмети от миналото, в което вероятно е бил жив и наличен в къщата си. Той е там и въпреки това го няма в особеното състояние на присъствено отсъствие¹; на едно тотално невалидно битие, което текстът представя.

Битието като път към смъртта

От една страна, смъртта е край, чрез чието случване човекът загубва статуса си като такъв сред хората. От друга страна, смъртта е своеобразно приобщаване на мъртвия с непознатото, тайното, непозволеното, което е отнето като предварително знание в живота. Битието като път към смъртта дава на човека свободата да мисли за отвъдното през различните оптики на своя опит. В Платоновия диалог „Федон“ битието-за-смъртта е търпение, „не-предугаждане; траене пряко себе си“ (62c-62e). Можем да мислим използвания многократно в Далчевата лирика път - към - смъртта като посока на търпението, на траенето във времето, която едновременно отдалечава и (неизбежно) приближава края. Същевременно, страхът от смъртта проблематизира живота, скъсява още повече дистанцията между живото и мъртвото. Разглеждаме как функционира символиката на пътя в лириката на Атанас Далчев, за да допълним зададената тема за обличията на смъртта в поезията му. Според Хайдегер ние сме дефинирани единствено в нашето отношение с битието и нашата тукашност и наличност има една цел и край единствено в не-битието, наречено смърт. По сходен начин е осмислено и битието в Далчевите поетични текстове. В стихотворенията „Коли“, „Път“ и „Есенно завръщане“ животът се разглежда като път към края, който в крайна сметка представлява и триумф на смъртта. В „Път“ оставаме с усещането, че смъртта управлява погребалната кола и че това преминаване по зимния път оставя „зловещи следи“, без да имаме реално присъствие на субекта. Само бихме

¹ Във „Фикция и образ“ Дарин Тенев допълва художественото изобразяване на онова анонимно пространство, откъдето лирическият субект осъществява своята изповед: „Откъде изглежда, че съществуването е зла измислица, или че стопанинът не е живеел никога? От мястото без място на дошлото в тук никъде, онова място, откъдето говори анонимното, откъдето се разкрива неизповедимото“ (Тенев 2012: 552).

предполагали доколко в черната кола е имало мъртвец. Дори и за това не можем да бъдем напълно сигурни. Като че ли смъртта в лириката на Далчев не дава възможност за категоричност на личните ни човешки предположения и изводи.

Природата

Смъртта в лириката на Атанас Далчев не се регламентира със специални ритуали. Лирическият субект не ангажира читателя със свои предчувствия за настъпващия край. Той е изобразен по-често като наблюдател на различните ѝ претворявания, но в някои поетични произведения и като участник в схватката на човека със смъртта. Много често Далчев изобразява настъпването на смъртта чрез задвижването на стихийното като част от природния свят. Стихотворението „Зимният студ“ дава примери в тази посока. В избраните за анализ поетични текстове природният свят компенсира липсата на живи хора. В много от произведенията поетът описва конкретни места, които обслужват представата ни за човешки обиталища, за приютяване от външния свят, но в тази лирика, както неведнъж отбелязахме, те са обезлюдени. Окоито на автора неспирно обикаля около опразнените от човешко присъствие хижи, къщи и болници, за да потвърди усещането за зони – призраци, които макар и завинаги изоставени (но и построени) от човека, подлежат на допълнителни изменения от природата, на окончателно заличаване. Навлизането на стихии в лириката на Атанас Далчев е маркер за приближаването на смъртта.

Местата, които служат за дом на човека в поезията на Атанас Далчев, са открити за стихии, макар да са строени с идеята за отделеност от природния свят. Вятърът и дъждът са най-често срещаните примери в разглежданата лирика, обвързващи разрушителната мощ на природата с идването на смъртта. В тази поезия те не са еднозначни – функцията им е по-близка до стихийното, като едновременно с това всяко тяхно появяване, срива конструираното от човека предпазно пространство за живеене. И вятърът, и дъждът са изобразени като предвещаващи знаци за настъпващата разруха в света. Подобно на септемврийската лирика Далчевата поезия набляга на няколко основни природни образа – този на вятъра, на дъжда и на дърветата. Стихията на вятъра не ни показва само крехкостта на затворените пространства и тяхното лесно заличаване; тя е и сблъсък между човека и противостоящата му сила.

Заклучение

Настоящата глава разгледа как поетиката на Атанас Далчев изследва начините, по които мисълта за смъртта въздейства на субекта. Смъртта често е разглеждана през модела на липсващия лирически Аз, като по този начин разрушителните ѝ функции се превръщат в натраплив образ спрямо човешката невъзможност за преодоляване на последиците от нея. Тя е представена като предварително обезсмислящ живота край. Текстът анализира Далчевите поетични предложения за финала на човешкия живот през различни вариации на смъртта – тя, освен предел на тленното, е и внедрена в него. Природният свят, отсъстващият субект, натрапливата вещност, времето и самотата са неизменни примери в подходите към смъртта, за които лирическите текстове свидетелстват. Дисертационният анализ смята за необходимо по-обстойното внимание върху тях, назовавайки ги нейни (на смъртта) облици. В Далчевата лирика смъртта не се крие, но иска да бъде различна в проявленията си, в настъпването си, във вариативността си.

Пета глава

ПРЕДЕЛИ НА СЪЗНАНИЕТО В ЛИРИКАТА НА АЛЕКСАНДЪР ГЕРОВ

Настоящата пета глава, посветена на проблема за съзнанието в лириката на Александър Геров, открива една разширена представа за границите пред човека, които не са зависими от дефинирането на категорията време като проблем, който поставя в рамки и ограничава земната човешка участ с настъпването на смъртта. Целта на тази глава, е да интерпретира Геровите предложения за света, човека и космоса през границите на съзнанието, които открива в поетовите текстове. Желанието е да се покаже как тази лирика моделира границите, които разделят, но същевременно и удържат свързани противоположни категории като: горе и долу, човешко и божествено, живот и смърт. Оказва се, че чрез много от посочените лирически примери, поетът дисквалифицира смъртта като граница на човешкия живот, като на нейно място поставя

способностите, с които е обдарен човекът – неговото съзнание, стоящо отвъд всяка граница и условност, с които сме свикнали да обвързваме битийната ни отреденост на смъртни.

Самотата и страхът

Във философската лирика, каквато неминуемо е поезията на Геров, страхът е проблем, около който се изграждат различни концепции за свят и съответно за човешко себепознание. Не страхът от космоса, а страхът от себе си е поставен като централен в Геровите текстове: „ Ние не познаваме себе си/ и се боим от себе си“. Поетът се опитва да впише смъртта като част от космичното, като по този начин на места дори я отменя в лириката си, приписвайки ѝ единствено медиаторска функция – състояние, благодарение на което човекът преминава от една в друга форма. В разглежданите Герови текстове нейният образ загубва традиционното си интерпретиране в полетата на негативното, загубата и края. Избраните лирически произведения лишават смъртта от нейната неуместност и ненавременност. Едно от многото определения за финала на човешкия живот, е да бъдеш принуден да спиш, без да можеш никога да се събудиш. Поетиката на Александър Геров прескача всяко лесно обяснение на явлението смърт, като въвежда читателя във функциониращ и разработен от него Космос, изпълнен с модели за интерпретация на така важните проблеми, обвързани с човека и мястото му в света.

Времето²

При този поет репрезентацията на времето не е нито линейна, нито циклична. То е поглъщащо пространства в стихотворенията „Време I“ и „Време II“: „Едно могъщо „утре“ ни поглъща,/ една стихийна сила ни влече...“ („Време I“); „Времето със бавен ход/ всичкия живот погълва“ („Време II“), но и приближаващо човека към разтварянето му във всемира в стихотворението „Ще живеем“. Могъщото „утре“ е част от мехура на

² „ Най-често за символи на времето се приемат всички кръгообразни фигури. Центърът на кръга се смята за неподвижната страна на битието, оста, която прави осъществимо движението на съществата, а едновременно с това му се противопоставя, както вечността на времето . Това обяснява определението на Августин за времето: подвижен образ на неподвижната вечност“ (Шевалие, Геербрант 2000: 181).

вечността, където, както се надява Александър Геров, остават малко истински неща. В тази поезия времето е един от синонимите на вселената. Пример за това поетът ни дава в „Математика“: „ Ах, времето се свива и разтяга./ Разбрах това, разбрах“ („Математика“). В определен смисъл стиховете му връщат човешката илюзия за наличието на божествено време, което, в качеството си на безкрайно, е отрицание на самото понятие за продължителност и пространство: „С нашите очи жадни и халюциниращи/ ние виждаме светли лица и безкрайни градини“ („Манифест“). За лирическият субект идеята за безкрайността, е начин едновременно и за възприемане на света, и за удържане на един непроменен и безграничен енергиен поток във вселената. Поетът претворява проблема за времето в творбите си като част от вечността, като единен енергиен поток: „Аз нямам представа за отделните дни. Времето се слива при мене в единен поток“ (цит. по Кунчев 2012: 65). В „Пространството и времето“ за пореден път е изведена идеята за сливането, дори разпиляването на мисълта, която в това (а и в още няколко) стихотворения е наречена мозък. Мозък и мисъл се използват със синонимна употреба в тази лирика. Авторът на „Ние хората“ дава два възможни варианта за онова, което ще се случи след приключването на човешкия живот – единият е разпиляването на мисълта в природата („Еделвайс“, „Пространството и времето“ и др.), а другият – разтварянето на човешкия мозък в космоса и пренасянето на кодове памет и мисъл във времето.

Смъртта

В лириката на Геров субектът непрекъснато се опитва да доизясни докъде достигат границите на живота и доколко смъртта представлява проблем за възможностите на човешкото съзнание. Божидар Кунчев казва, че в разсъжденията си за живота, Александър Геров неизменно включва понятията за смърт и безсмъртие като: „ последното поетът го разбира в духа на своята „мистика“. След това критикът продължава: „После понятието му за живота се отнася до мястото на човека не само в историята, но и в безкрайната вселена. Той го съчетава и с понятията за времето и пространството“ (Кунчев 2012: 208). Здравко Чолаков неслучайно посочва, че Геров е автор на: „едни от най-проникновените стихотворения в българската поезия за

смъртта³, за трайното и преходното в човешкия живот“ (Чолаков 1997: 77). Един от основните акценти на настоящето изследване, е да види онези поетични позовавания, в които личи ясното усъмняване на субекта в крайността на човешкия живот. През тази невалидна „отмяна“ на смъртта, могат да се направят съответните заключения за голяма част от Александър – Геровите лирически произведения и да се включат в един неизследван досега подробно модел на интерпретация на тази поезия.

Александър Геров въвежда читателя във функциониращ и разработен от него космос, изпълнен с модели за интерпретация на универсалните въпроси, които вълнуват човека. Геровата поезия не поставя като проблем страха от смъртта. В лирическите му текстове тя съпътства вечното човешко любопитство и надежда, че са възможни и други отговори на „свръхземните въпроси“, поставени още в Яворовото стихотворение „Маска“. Една от възможните алтернативи според поета, е победата над смъртта чрез подготовката на всеки от нас за нея.

В разговор с Александър Жеков Геров споделя, че при него смъртта е много красива: „Тя е другата страна на живота, другата половина на живота... Почти еднаквата половина на живота. И когато двете неща се обединят – смъртта и безсмъртието, – тя ще остане като един красив сън“ (цит. по Жеков 1978). В някакъв смисъл поетът слага знак за бъдещо изравняване между живота, смъртта и безсмъртието.

Монтирането на Космос

Текстът разглежда лириката му като изразяваща категории отвъд битийните граници. Настоящата пета глава се интересува от това как Геровата поезия обяснява възможностите пред човешкото съзнание; какви са алтернативите за живот, които космосът предлага; какви са начините за постигане на безсмъртие. Един от възможните Герови отговори е, че космосът е част от духовната му същност: „Той е в мен: отвътре

³ В своята втора част от книгата с есета и статии „Наблюдения - II“ (1997) Здравко Чолаков определя отношението на Александър Геров към проблема за смъртта като отношение: „не от позицията на някакво мистично опиянение от нейното тайнство. Той усеща изтънко тая неизтощима диалектика „живот-смърт“; отвъдното за него е нирвана на духа, който се преражда за нов живот...Както и личи впрочем от неговите стихотворения за Смъртта, те всъщност са „продиктувани“ от порива към...несвършващ живот“ (Чолаков 1997: 77-79). В някои от предложените тези върху лириката на Геров, настоящата глава посочва трактовката на проблема за смъртта именно като „прераждане“/ пренасяне на съзнанието в пространството.

се изгражда – ту като глухарче, пръснато в полето, ту като Млечния път, по който вървя по небето“ (цит. по Фъркова 1998: 31).

Това, което в тази поезия се мисли като космическо пространство, е своеобразен опит за вглеждане в предстоящата участ на човешкото след физическата смърт. Безсмъртието е част от идеята за безкрайност, която разглежданите лирически творби потвърждават.

Лириката на Геров преосмисля действащите в света принципи; съизмерва ги с вселената. Във всичките си поетични текстове, които са пряко обвързани с човешката мисъл, поетът се стреми да изведе идеята за човешкия мозък като вечна антена, която е независима и от живота, и от смъртта, свързвайки човешкото в една пространствена непрекъснатост. Лирическият субект от предложените Герови текстове успява да преодолее познатата преходност на живота. Едвин Сугарев разпознава голямата геровска воля, която се усеща в поезията му, независимо от наситеното чувство за обреченост: „...волята да се изпепелиш докрай и чрез това изпепеляване да пристъпиш отвъд: там, където си недосегаем за ентропията на външния свят, където мълчаливият разговор „с Бога и света“ е вече реална поетична възможност“ (Сугарев 2009: 130). Лириката му провокира познанията ни като човеци и открява вратата на загадките, отвъд която е насочен геровският поглед, който, по думите на поета Иван Динков, е: „взрян в гигантската космическа кръстословица“ (Динков 1998: 6). Поезията му усложнява вътрешно лирическият субект. Той копнее да види какво се крие зад явленията, коя е мистерията, която ни ражда и убива, и дали зад видимия⁴ и безспирен поток на света и времето, се крие някакво невидимо, но съпътстващо човешкото, присъствие.

„Ще се мъча да живея“ . Фрагменти от Геровия дневник

Приемаме това допълване на петата глава с фрагменти от Геровия дневник като форма на естествен завършек на изследователския интерес, поставящ акцент върху свръхземните въпроси, които тази поезия поставя и в някакъв смисъл – разрешава. С оглед на някои сходства между написаните писма към починалата Герова съпруга –

⁴ Мерло Понти отбелязва, че видимото настояще не е във времето и пространството, нито, разбира се, е въвн от тях: „няма нищо преди него, след него, около него, което да може да си съпменичи с неговата видимост“ (Понти 2000: 121).

Тамара – и споделеното в дневника, си позволяваме да добавим и няколко избрани епистоларни Герови откровения. Интересно е да се видят различията между разгледания в дисертационната глава поетичен оптимизъм, обвързан с възможностите пред човека на бъдещето и душевния срив, за който свидетелстват записките на поета, започнати през 1964 г. За справка и точно цитиране използваме книгата на Божидар Кунчев, в която са публикувани откъси от Геровия дневник. Този дневник е както непълен, така и непостоянен в записваните поетови душевни състояния. По споделеното от проф. Кунчев, няма данни нито за запазен в цялост екземпляр от него, нито за Александър-Герово желание да бъде отпечатван под формата на „дневник“. В същината си публикуваните откъси са сбор от изстрадани през житейското поетово време констатации, които са с непреходна художествена линия в творчеството му. Приликите, които откриваме в това кратко допълване на настоящия дисертационен текст с фрагменти от Геровия дневник, са в неизчерпаемите опити на поета да изчисли за човека точните размери на безкрайността и по този начин да отмени нелеката участ, която ни е отредена – никога да не разберем в живота си обемите на космоса, неговия необят. Основната отлика е постепенното угасване на поетовата надежда, че светът за човека може да бъде друг, по-смислен и по-добър. В споделеното от него личи умора и разочарование от българската действителност от 60-те години на ХХ-ти век. Божидар Кунчев определя настъпилия душевен скепсис на поета като предхождащ постепенния, но окончателен разрыв с идеите, които авторът на „Ние хората“ е имал: „Но Александър Геров ще преживее и още нещо, което е не по-малко страшно в един друг смисъл. От един момент нататък той ще престане да вярва на идеите, които са давали смисъл на живота му“ (Кунчев 2003: 198). Самият Геров е достатъчно ясен в едно от писмата си към любимата съпруга от 1955 г. В него той ѝ припомня как без присъствието и подрекапата ѝ, е нямало да се справи със социалистическия живот в България. Настъпилият политически режим се отразява безпощадно върху психиката на поета. Никога мислите на Александър Геров не са имали такава острота на изказа, когато разсъждава за човешката участ и по-конкретно за изравняването на човешкото с природното. Дали трябва да приемем тази промяна на нагласите, мислите и въобще на цялата философска мрежа от идеи и проекти за човека и неговото бъдеще като категорична, или да се опитаме да четем и мислим Дневника Геров като естествена реакция на поета, пряко обвързана с подмененото и лъжливо време на социалистическия реализъм. Ако приемем този вариант, то лесно бихме го обвързали с цялата философска линия на Геровото творчество и по този начин рамката, в която

всеки негов текст попада, ще бъде изчистена от подозрения за промени на идеите му, обвързани с човека и със света, кодирани в избраните за интерпретация художествени текстове

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият текст е опит да се види, интерпретира и преактуализира поетическото творчество на петима поети и техните лирически произведения, писани в периода между двете световни войни и по-конкретно в годините, заключени във времето между 20-те и 40-те на XX век. Това са Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Атанас Далчев, Александър Вутимски и Александър Геров. Анализът поиска да открие как чрез полагането на избрани поетични творби в границите на човешкото, могат да се артикулират и осъвременят нови модели на разчитане, интерпретация и осмисляне на разглежданите текстове. Целта е да се представят условно границите на човешкото и да се види докъде и как се случват проблемни категории, обвързани с живота на човека и човешкото като: смъртта, времето, лудостта, съзнанието и другостта в различното им представяне в художествения лирически свят. Именно тези проблеми допринасят за изобретяването на една успоредна линия на интерпретиране на въпросите, които българската лирика от 20-те до 40-те години на XX век поставя.

Конкретизирани бяха някои устойчиви модели, през които човешкото „се мисли“ в голяма част от избраните за интерпретация произведения. Българската лирика разглежда човека като неизчерпаема възможност, през която могат да бъдат правени безброй критически опити, както за неговата (човешка) природа, така и за отношението му спрямо категории като живот, време, лудост, другост, смърт и т.н. От позицията на теоретичния прочит и от литературноисторическа гледна точка онова, което обединява определени тематични полета в лирическите произведения на избраните автори, е възможността да се разглеждат извън конкретни зададени традиции или течения в българската междувоенна лирика. Избраният подход във втората глава към творбите на Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев отгласна двамата автори от заключеността им единствено в полето на Септемврийското въстание и последващите го кризи. В лириката на Асен Разцветников и Никола Фурнаджиев лудостта се интегрира като ядро,

от което човешкото се проявява чрез своята радикална другост – нечовешкото, за да докаже, че отликите не са толкова в полето на различията, колкото в субектното интерпретиране на света. Двамата писатели съумяват да изградят един алтернативен модел на свят, от чиято инстанция историческите събития (Септемврийското въстание) придобиват художествено смекчен дискурс, който дава възможност за универсално мислене върху предложените в текста произведения.

Третата глава изведе лириката на Асен Разцветников от тесните рамки на социалното, характерно за много от произведенията на поета, като репрезентира вариант за сближаване между текстовете му с тези на Александър Вутимски, и по този начин показва възможните алтернативи пред изследвания, занимаващи се с конструирането на фигурата на двойника, за връзката между Аза и неговия Друг, разгръщайки една безкрайна възможност за интерпретация, която обаче е невъзможна в цялост в рамките на настоящето изследване. Доколкото ни е известно подобни паралели между Асен Разцветников и Александър Вутимски не са правени досега, които са приносили най-малкото поради различните поствоенни интерпретации на символистични мотиви, които текстовете им предлагат.

В обхвата на изследването лириката на Александър Вутимски наложи нови интерпретативни модели, които поставиха фундаменталния въпрос за конструирането на идентичност през съпоставката му с разклоненията на Аза, разгледани в подбраните текстове. В лириката си поетът успява да създаде друг, автентичен модел на свят, противостоящ на времето непосредствено преди Втората световна война.

Проблемът за смъртта в творчеството на Атанас Далчев се положи като граница, отвъд която човешкото търпи своите закономерни промени, т.е. ние, хората, не разполагаме с възможности да погледнем отвъд, остъдени сме да бъдем същества, достигащи до единствената отредена ни граница – смъртта. Като централен мотив в поезията на Далчев се обособиха лицата на смъртта, чрез които лирическият Аз функционира и изгражда художествения сюжет в избраните Далчеви текстове. Разгледани бяха няколко проблемни звена в лириката на поета, около които смъртта бива осмислена, охарактеризирана и разпозната чрез намесата на природата, местата и битието, благодарение на които субектът дава примери за човешката участ в света и невъзможността за преминаване на последната граница. Не на последно място четвъртата глава, занимаваща се с темата за смъртта в лирическите произведения на Атанас Далчев, представя една обърната функционалност в образите на човека и на вещта, като допринася с търсенията и анализите си върху два неизследвани още

проблема – ограничените метафизични достъпи за човека и тишината като проява на все повече избледняващия субект в лириката му.

Творчеството на Александър Геров се разгледа през нов интерпретативен подход, осмислящ Геровия проект за Космос. Под нов подход изследването имаше за цел да замъгли онези места от критическата рецепция, в които писането за лириката на поета се обвързва единствено с непрекъснатото препотвърждаване на поезията му в полетата на песимизма, отчаянието и ужаса. Беше показано как Александър Геров съумява да изгради специфична представа за време, претворено в разгледаните художествени текстове на поета. Проследяването на цялостната концептуална линия за мястото на човека в света и за възможността за „отмяна“ на смъртта не е анализирана обстойно в литературната критика, а и като цяло интересът към поезията на Александър Геров стои встрани от критическите рецепции. Насочването към пределите на съзнанието и вместимостта му във вселената след смъртта в лириката на Александър Геров, е неизследван досега аспект в поезията му.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 2011: Аврамов, Димитър. Литература и изкуство. Мирогледно-естетически контексти. София, 2011.

Вутимски 2005: Вутимски, Александър. Скитникът и враните. София, 2005.

Геров 2006: Геров, Александър. Хора и звезди. София, 2006.

Далчев 1998: Далчев, Атанас. И сърцето най-сетне умира. София, 1998.

Дерида 1998: Дерида, Жак. Апории. Умиране – очакване на „пределите на истината“. София, 1998.

Димитрова 1994: Димитрова, Ирма. От HOMO LUDENS до говорещия автомат. София, 1994.

Динков 1998: Динков, Иван. In memotiam. // Български писател, 1998, №1, 6.

Елиаде 1994: Елиаде, Мирча. Митът за вечното завръщане. София, 1994.

Кунчев 2003: Кунчев, Божидар. Човешката участ в творчеството на Атанас Далчев, Александър Вутимски и Александър Геров. София, 2003.

Кунчев 2012: Кунчев, Божидар. Когато времето кристализира. Пловдив, 2012.

Левинас 2000: Левинас, Еманюел. Тоталност и безкрайност. София, 2000.

Мерло-Понти 2000: Мерло-Понти, Морис. Видимото и невидимото. София, 2000.

Панчева 2007: Панчева, Евгения. Критическите идеи на Фуко. – В: Теория на литературата: От Платон до постмодернизма. София, 2007.

Платон 1925: Платон. Федон или за душата. София, 1925.

Разцветников 1934: Разцветников, Асен. Планински вечери. София, 1934.

Разцветников 2002: Разцветников, Асен. Жертвени кладни. София, 2002.

Русева 1993: Русева, Виолета. Аспекти на модерността в българската литература през 20-те години. Велико Търново, 1993.

Стефанов 2017: Стефанов, Валери. Пиещият човек в света на кръчмата. София, 2017.

Сугарев 2009: Сугарев, Едвин. Поезията на Александър Вутимски: паралелни прочити. София, 2009.

Тенев 2012: Тенев, Дарин. Фикция и образ. Модели. София, 2012.

Тодоров 1973: Тодоров, Цветан. Идеи и мотиви на отчуждението в западната литература. София, 1973.

Унамуно 1995: Унамуно, Мигел. Есеистична проза. Т. 3. София, 1995.

Фройд 1991: Фройд, Зигмунд. Ужасяващото. – В: Естетика, изкуство, литература. Съст. Исак Паси. София, 1991.

Фуко 1992: Фуко, Мишел. Думите и нещата. София, 1992.

Фуко 2006: Фуко, Мишел. Душевна болест и психология. София, 2006.

Фурнаджиев 2006: Фурнаджиев, Никола. Пролетен вятър. София, 2006.

Фъркова 1998: Фъркова, Марияна. Моите петъци с Александър Геров. София, 1998.

Хайдегер 2005: Хайдегер, Мартин. Битие и време. София, 2005.

Чолаков 1997: Чолаков, Здравко. Наблюдения – II. София, 1997.

Шевалие, Геербрант 1995: Шевалие, Жан, Ален Геербрант. Речник на символите. Т. 1, 2. София, 1995.

Шопенхауер 2008: Шопенхауер, Артур. Светът като воля и представя. Т. 1, 2. София, 2008.

Foucault 2015: Foucault, Michel. Language, Madness, and Desire on literature. Minnesota, 2015.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Изследването преосмисля рефлексията върху историята и влиянието ѝ върху литературните текстове, откривайки нови възможни прочити на избраните за тази цел автори от междувоенния период. Текстът отправя един дистанциран поглед към многократно разглеждани от литературната критика автори и произведения, като се опита да заобиколи тенденциите на времето, показвайки непознати посоки, от чиято перспектива се мислят избраните за изследването лирически произведения. По този начин се откриват и различни стратегии за самоидентификация, за осмисляне и автономизиране на човека и човешкото от наложените модели за възприемане на смъртта и времето в българската междувоенна литература.

Дисертационният труд е първо по рода си по-обстойно изследване на проблема за смъртта в българската междувоенна поезия. Разглеждани са основанията за разбирането, отнасянето, приемането и писането за тази определяна като финал на човешкия живот категория, наречена смърт.

Разцветниковата поема „Двойник“ се разглежда през многото примери за двойничество и двойственост, посочени в литературата и психологията от Античността до наши дни. Досега не е използван подобен подход към проблема за двойника, което благоприятства бъдещи анализи и критически рецепции по темата.

Доколкото е известно досега, не са правени съпоставки между лириката на Асен Разцветников и Александър Вутимски, а те са приноси най-малкото поради различните поствоенни интерпретации на символистични мотиви, които текстовете им предлагат.

Лириката на Атанас Далчев предостави възможност за интерпретация върху два неизследвани още проблема – ограничените метафизични достъпи за човека и тишината като проява на все повече избледняващия субект в лириката му.

За пръв път Александър-Геровата поезия беше разгледана по-детайлно през справянето ѝ с проблемите, обвързани с човека, човешкия живот и смъртта. Избраният подход наблегна на личната поетова идея за опазването на съзнанието след физическата смърт. По този начин лириката на Александър Геров придоби допълнителни възможности за бъдещи изследователски интереси.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Динкова, Лора. Идентичност и лудост върху примери от поезията на Асен Разцветников и Александър Вутимски. В: „Културен трансфер и българска идентичност“. Сборник с доклади от Третата международна интердисциплинарна конференция за студенти и докторанти, 7-9 декември 2016, Виена, Български културен институт „Дом Витгенщайн“, 2017. С. Аз-Буки, стр. 163-171.

Динкова, Лора. Граници на съзнанието в поезията на Александър Геров. В: Слово – идеи, идеали, утопии. Сборник с доклади от Деветнадесета национална конференция за студенти и докторанти, посветена на 120-годишнината от смъртта на Алеко Константинов под наслов „Пътят на словото – идеи, идеали, утопии“ Пловдив, 2017. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, стр. 291-298. Пловдив, 2018.

Динкова, Лора. Смъртта – загадка. Опити върху някои от лирическите произведения на Александър Геров. В: сп. Литературна история, 2019/бр. 2 (под печат).

Динкова, Лора. Аспекти на лудостта в поезията на Асен Разцветников и Александър Вутимски. В: Библиотека „Международен филологически форум“ . Т. 6 (под печат)

Динкова, Лора. Преодоляване на смъртта в лириката на Александър Геров. В: Сборник от проведена научна конференция „100 години от рождението на Александър Геров“ Изд. Кралица Маб, 2020. (под печат).